Олександр ЗАВАЛЬНЮК
Кам'янець-Подільський

ДМИТРО БАГАЛІЙ І ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1918 – 1919 роки)

Серед української наукової еліти, яка в добу Української революції активно прилучилася до національного відродження, був Дмитро Іванович Багалій. На жаль, зазначений аспект його біографії зовсім не досліджувався. У працях, присвячених життю і діяльності Д.І. Багалія і виданих ще за радянських часів, ця тема фактично замовчувалася. У кращому разі згадувалось про його участь у роботі створеного українською громадськістю історико-філологічного факультету в Полтаві[1]. Те ж саме стосується досліджень, які появилися в добу незалежної України (наприклад, Л.А. Бортник і Л.Е. Добрунова[2]). А у фундаментальній статті "Д.І. Багалій в світлі і тіні своєї "Автобіографії" В.В. Кравченко лише одним рядком стверджує, що Дмитро Іванович "енергійно працював в комісії по вищій школі та наукових закладах..."[3]. Помічений недолік стосується також ряду статей, вміщений про згадану постать у енциклопедіях і довідниках[4].

Метою пропонованого повідомлення є з'ясування ролі Д.І. Багалія у підготовці правового оформлення двох державних українських університетів – Київського і Кам'янець-Подільського, штатів держуніверситетів, у заходах із вироблення політики щодо російськомовних вищих шкіл в Україні.

Дмитро Іванович народився 7 листопада 1857 р. у Києві, в родині дрібного ремісника. Рано втратив батьків, ріс у сім'ї тітки по матері. У 1865 – 1868 рр. навчався у місцевому парафіяльному училищі, 1868 – 1872 рр. – чотирьохкласній протогімназії. 1872 року вступив до 5-го класу Київської класичної гімназії. У старших класах симпатизував українській ліберальній інтелігенції. Закінчивши у 1876 р. із золотою медаллю гімназію, вступив на історико-філологічний факультет університету св. Володимира. У той час тут працювали такі відомі представники вчених ліберального напрямку, як В.Б. Антонович, Б.С. Іконников, О.О. Котляревський, І.В. Лучицький та ін. Через зрив лекції викладача латини І.В. Цвєтаєва, який допускав грубощі у ставленні до студентів, разом із 8 іншими першокурсниками був виключений із університету на півроку з правом поновлення. Другий семестр Дмитро закінчив у Харківському університеті. До Києва повернувся 1877 р., захопився наукою. Брав участь у молодіжному русі за національні права українців. У 1880 р., здобувши вищу освіту, був залишений в університеті для підготовки до професорського звання. Тоді ж вступив до Київської громади, видними представниками якої були В.Б. Антонович, П.П. Чубинський, Т. Рильський, Ф.К. Вовк, М.В. Лисенко, М.П. Старицький та ін.[5]

1882 року, успішно закінчивши дисертацію "Історія Сіверської землі до половини XIV ст.", здобув вчений ступінь магістра російської історії. У березні 1883 р. рада Харківського університету обрала його штатним доцентом кафедри російської історії. Через 4 роки став доктором наук, професором, захистивши дисертацію "Нариси з історії колонізації і побуту степової окраїни Московської держави"[6].

Вів активне громадське життя. Вступив до харківських історико-філологічного товариства та губернського статистичного комітету. На громадських засадах впродовж трьох десятиліть очолював Харківський історичний архів. Був одним із організаторів етнографічного художнього музею міста, головою видавничого комітету Харківського товариства поширення писемності в народі, а також головою правління Харківської громадської бібліотеки[7].

У всіх галузях громадської діяльності Д.І. Багалій дбав про розв'язання загальноосвітніх

завдань, а також розвиток української культури, яку любив з молодих років. Так, на засіданнях правління громадської бібліотеки він неодноразово наголошував на необхідності збирання книг українською мовою. У 1901 р., виступаючи на загальних зборах товариства грамотності, засудив переслідування української мови, назвав їх "значним гальмом для культурного розвитку нашого народу"[8]. Відомий українофоб С.М. Щоголів вважав, що Дмитро Іванович своєю ефективною громадською працею посіяв у Харкові нові зерна українофільства, був одним із українозаторів історико-філологічного товариства[9].

У 1901 р. спеціальна комісія професорів Харківського університету, до якої увійшов і Д.І. Багалій, підготувала доповідь, де висловилась за університетську автономію (виборність адміністрації, широке студентське самоврядування, свобода викладання і науково-дослідної роботи)[10].

Тоді ж його обрали гласним Харківської міської думи. В роки першої російської революції вчений вступив до партії конституційних демократів, був виборщиком до Держдуми за списком кадетів. У квітні 1906 р. – член Державної ради Росії від університетів і академії наук. З-поміж професури там фігурували імена В.І. Вернадського, А.С. Лаппо-Данилевського, О.О. Шахматова та ін. В академічній групі Д.І. Багалій разом з В.І. Вернадським відігравали провідну роль, виступали з вимогами широкої політичної амністії, відміни смертної кари. Згодом він вийшов зі складу Державної ради. Вдруге його оберуть туди у 1911 р.[11]

У 1902 р. очолив підготовчий комітет з проведення у Харкові XII археологічного з'їзду. Був ректором Харківського університету (1906 – 1911). Підтримав вимоги прогресивної інтелігенції про відкриття в очолюваному ним закладі кафедр історії України, української мови і літератури. За наданий професору М.Ф. Сумцову дозвіл читати лекції українською мовою ректор отримав догану від міністра народної освіти[12].

1914 року його обирають міським головою Харкова. На цій посаді Д.І. Багалію вдалося провести декілька важливих ухвал, спрямованих на розвиток української освіти і школи. Так, у 1917 р. при шкільній комісії утворили підкомісію, яка розпочала організацію навчання українською мовою в початкових школах міста, влаштування курсів з українознавства для вчителів, забезпечення шкіл українськими підручниками[13].

Визначаючи своє місце в тих процесах, які розпочалися після лютого 1917 р., приєднався до політичного руху української ліберально-демократичної інтелігенції. Однак дуже швидко відійшов від політичного життя, очолив культурно-освітнє товариство "Просвіта". У листопаді 1917 р. від Центральної Ради його призначили губернським комісаром народної освіти. Але на цій посаді пропрацював недовго, бо вже у грудні того ж року в місто прийшли російські більшовики[14].

У березні 1918 р. українська інтелігенція Харкова вирішила заснувати Харківський український університет. Її представник, доповідаючи про це у Києві на засіданні Комісії із заснування мережі українських народних університетів, вказував зокрема, що в місті є група професорів і приват-доцентів, які зможуть викладати університетські дисципліни українською мовою. При цьому звучало ім'я і Дмитра Івановича. Він, за тим же джерелом, читав курс лекцій з історії України на вищих жіночих курсах[15].

4 липня 1918 р., на запрошення академіка В.І. Вернадського, який працював в Україні, Д.І. Багалій прибув до Києва. Тоді при Міністерстві народної освіти і мистецтва Української держави функціонувала тимчасова Комісія із заснування вищих шкіл і наукових інституцій в Україні під керівництвом В.І. Вернадського. На пропозицію голови до складу комісії міністр освіти М.П. Василенко ввів Дмитра Івановича. Того ж таки дня, як свідчить протокол засідання, Д.І. Багалій взяв участь у роботі названої комісії. Його відразу обрали членом підкомісії із заснування Катеринославського університету, зініційованого громадськістю. На засіданні розгорілася дискусія з двох гострих питань – створення Київського українського університету і паралельних кафедр в російськомовних університетах України. У ній взяли участь М.П. Василенко, Г.Г. Павлуцький, Ф.П. Сушицький, Є.В. Спекторський, І.В. Єгоров, В.І. Вернадський, К.Г. Воблій та ін. Не відмовчувався і Д.І. Багалій. Про це засвідчив директор департаменту вищої школи Міносвіти і мистецтва Ф.П. Сушицький. Виступаючи 9 липня 1918 р. на засіданні Ради лекторів Київського українського народного університету, він зокрема зазначив, що 4 липня на засіданні Комісії В.І. Вернадського Д.І. Багалій зробив яскраву промову, яка мала "велике значення в справі переконання п. Міністра освіти щодо можливості заснування само-

стійного Державного Українського Університету в м. Києві"[16] (самого тексту промови віднайти поки що не вдалося). Через кілька днів М.П. Василенко виклав свої змінені під впливом Дмитра Івановича міркування у листі до В.І. Вернадського. Він зокрема зазначав: "Почувши дебати в засіданні Комісії 4 липня і після бесіди з Вами, я схиляюся до думки, що найбільше відповідає справі заснування в Києві самостійного другого Державного Університету Українського, а не паралельних кафедр при державному університетові св. Володимира"[17].

На іншому засідання, яке відбулося 8 липня, Д.І. Багалій взяв участь в обговоренні згаданого листа міністра. Дмитру Івановичу імпонувала пропозиція про те, що "читання лекцій в Державному Українському Університеті має відбуватися обов'язково українською мовою". Разом із Г.Г. Павлуцьким, В.І. Лучицьким і О.В. Корчак-Чепурківським його обрали до складу підкомісії, якій належало вибрати місце для розміщення названого закладу[18]. Того ж дня Д.І. Багалій провів засідання підкомісії із розгляду проекту статуту Катеринославського університету. Документ схвалили, внісши до нього кілька доповнень. Зокрема про те, що заклад є приватним і утворюється на базі Катеринославських вищих жіночих курсів (мали два перших курси медичного і фізико-математичного факультетів). До переліку кафедр обох структурних навчальних підрозділів внесли кафедри української мови і літератури, історії України та західно-руського права з обов'язковою умовою викладати їх українською мовою. Передбачили також загальну лектуру з української мови[19].

Як одного із активних і виважених членів комісії, Д.І. Багалія обрали також до складу підкомісії із надання фінансової допомоги науковим товариствам (головував В.І.Вернадський). Вона збиралася тричі – 5, 6 і 9 липня. Крім згаданих осіб, у ній працювали також Б.Л.Лічков, В.І. Лучицький, Г.Г. Павлуцький. Було ухвалено рішення про допомогу цілому ряду наукових формувань: Харківському товариству дослідників природи – 2500 крб. (на біологічну станцію), Ніжинському історико-філологічному товариству – 500, товариству дослідників мистецтва – 9000 крб. на друк науково-популярних праць, Київському студентському гуртку дослідників природи – 1000 крб. на друк підручників і книг про охорону природи і субсидію в розмірі 2000 крб. на 3 роки[20].

Про плідну працю Д.І. Багалія в комісії В.І. Вернадського дуже швидко заговорили в українських колах Києва. Цьому сприяла і вміщена 10 липня 1918 р. у столичній україномовній газеті "Відродження" інформація про те, що "приїзд професора Багалія до Харкова і його участь у праці Комісії академіка В.І. Вернадського мали... корисні наслідки"[21].

11 липня Комісія із заснування вищих шкіл і наукових інституцій України схвалила звіт одного із своїх членів з дорадчим голосом – І.І. Огієнка про візит до Кам'янець-Подільського, де намічалося відкрити український держуніверситет, ідею якого подала місцева багатонаціональна інтелігенція. Після отримання інформації було утворено підкомісію (Д.І. Багалій, В.І. Вернадський, І.В. Єгоров, Б.Л. Лічков, В.І. Лучицький, І.І. Огієнко, Г.Г. Павлуцький), якій доручили підготувати пропозицію про кількість і назви факультетів майбутнього закладу[22].

Під час восьмого засідання комісії (15 липня) Д.І. Багалій розпочав дискусію про зміст статті 4 (пункт г) законопроекту "Про перетворення Київського українського народного університету в Київський державний український університет". Він передбачав, що "провадження на зазначених в розділі 1 факультетах (історико-філологічному, фізико-математичному, правничому і медичному. – Авт.) іспитів на вчені ступені магістра або доктора та возведення в назначені ступені доручається Раді та вищезазначеним факультетам лише після повного сформування їх у складі усіх (чотирьох. – *Авт.*) курсів"[23]. Йшлося про те, що цей процес захопить кількох років, в той час як підготовка українських національних наукових кадрів не може чекати. Тому Дмитро Іванович запропонував внести до зазначеного пункту поправку, за якою з дозволу міністра освіти цей термін можна було корегувати в бік зменшення. Пропозицію підтримали 4 особи. Голосування показало, що кількість "за" і "проти" зрівнялися. Оскільки В.І. Вернадський був серед противників, то його голос став вирішальним і поправка не пройшла[24]. З цього приводу газета "Відродження" з сумом сповіщала, що в комісії В.І. Вернадського йшла боротьба за право українських університетів на "промоції" (приймати магістерські і кандидатські іспити чи проводити диспути на отримання цих ступенів) до формування факультетів у повному складі. "Спинятися на трафарет, вимагати, аби всі факультети були у повнім складі, позбавити права "промоції" молоді українські університети на 2 – 3 роки,

– це було б актом недовір'я, навіть глузування відносно осередків національної української культури і гальмування її розвитку, як палко зазначили в своїх промовах і молоді українські вчені – І.І. Огієнко та Ф.П. Сушицький, і старший умудрений досвідом життя український професор Д.І. Багалій..."[25].

Напружено і чітко працював Дмитро Іванович з вироблення проекту штатів вищих шкіл. Оскільки поза увагою залишалася робота позаштатного професора, то він запропонував встановити йому відповідний розмір річної платні[26]. 22 липня Д.І. Багалій двічі доповідав від підкомісії про штати університетів, детальніше зупинився на проблемах штатного розпису Ніжинського історико-філологічного інституту. На його пропозицію було ухвалено рішення прирівняти оклад позаштатного професора, який читає лекції, до окладу професора штатного[27].

Очолювана Д.І. Багалієм підкомісія підготувала "Проект штатів державних університетів на Вкраїні", який врахував різнобічну діяльність закладів, але головне – ґрунтовну підготовку фахівців різних спеціальностей. Зокрема по навчальній частині передбачалося 34 посадових назви (від ректора до сиділки) і 383 ставки; по господарській – відповідно 11 і 77. Наприклад, річне утримання ректора становило 5000 крб., проректора і декана – по 4000. Ординарний професор мав отримувати 8000 крб., екстраординарний – 7200, доцент – 5400, лектор іноземних мов – 2400, астроном-наглядач і прозектор – по 5400, старший асистент – 4800, молодший асистент і метеоролог-наглядач – по 4500, професорський стипендіат – 3600, бібліотекар, бухгалтер і казначей – по 6000, архіваріус – 3000, секретар студентських справ – 5400 крб. Загалом річне утримання держуніверситету становило 197 млн. 232 тис. крб.[28]

Після схвалення комісією проект відразу передали до Міністерства народної освіти. Згодом його внесли на розгляд уряду. Так народився "Ухвалений Радою Міністрів Закон про установлення розпису платні служачим вищих шкіл на Вкраїні". Передбачалося, що закон вступає в силу з 1 липня 1918 р. З цього часу припинялася виплата всім працівникам університетів "добових та процентових додаткових грошей на дорожнечу". 23 серпня 1918 р. Гетьман України П. Скоропадський затвердив закон[29].

Разом із О.В. Корчак-Чепурківським, І.І. Огієнком і Ф.П. Сушицьким Д.І. Багалію було доручено перекласти на українську мову щойно ухвалений російськомовний текст законопроекту про перетворення КУНУ в державний[30].

26 липня Дмитро Іванович разом з усіма членами комісії проголосував за остаточний варіант законопроекту про "Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету"[31], чим сприяв створенню ще одного, після столичного, національного університетського закладу, якому належало зробити прорив у вищій освіті українців. Це було останнє засідання комісії, на якому був присутній Д.І. Багалій.

Але з Києва він не зник. Ще 9 липня розпочала роботу Комісія із вироблення законопроекту про, заснування Української академії наук. За пропозицією В.І. Вернадського до неї було запрошено Дмитра Івановича. Комісія доручила Д.І. Багалію разом з головою архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтва та національної культури В. Модзалевським розробити проект статуту УАН. 7 серпня Д.І. Багалій виклав проект статуту на засіданні Комісії[32]. Після цього документ активно доопрацьовувався. Підкомісії із остаточного редагування Статуту було доручено доопрацювати штати, кошторис і пояснюючу записку до них. Гострим виявилося питання механізму обрання академіків. 14 серпня на засіданні Комісії створено підкомісію у складі В.І. Вернадського, Д.І. Багалія, Г.Г. Павлуцького, С.С. Тимошенка і М.І. Туган-Барановського для вирішення питання про тимчасове приміщення і постійне місце для академії і її установ[33].

Після того, як 17 вересня 1918 р. відбулося останнє засідання зазначеної Комісії, що підвела підсумки своєї роботи, Д.І. Багалій відбув до Харкова виконувати обов'язки професора місцевого університету. У той час Ф.П. Сушицький розглядав його як потенційного професора Київського державного українського університету[34].

Попри зазначену перспективу, Дмитро Іванович дав згоду викладати в Полтавському історико-філологічному факультеті, що офіційно відкрили 6 жовтня 1918 р. Прибувши на ці урочистості, він "виголосив надто цікаву промову-лекцію ["В чім була історія України і як її треба науково викладати"[35]], де ясними фактами та цікавими висновками довів – чому власне в Українській державі мовою освіти і мовою загальнодержавною мусить бути мова українська, а не якась инша. Присутні гучними оплесками вітали цю промову"[36].

Коли розпочався навчальний процес, Д.І. Багалій, якому доручили викладати історію України, наїжджав до Полтави з Харкова разом із 9 іншими професорами. За спогадами В.М. Щербаківського, "праця в Полтавському Університеті (так він називав факультет. – Авт.) відбувалася таким способом, що впродовж півтора місяця до Полтави приїздили професори з Харкова, давали свої лекції для студентів і так закінчували цілий семестровий курс. Приїздили вони не всі разом, а певними групами. Після такого семестрового курсу студенти здавали "заліковий колоквіум". Місцеві сили (наукові. – *Авт.*) служили як допоміжні..."[37]

І все ж, Д.І. Багалію таки довелося повернутися до Києва після того, як 14 листопада 1918 р. Гетьман України затвердив закон про заснування Української академії наук. Прибув він у грудні в якості академіка і завідувача кафедри історії України Першого відділу академії[38]. А 8 грудня його обрали ще й головою Першого історико-філологічного відділу УАН[39].

Із встановленням влади Директорії УНР Міністерство освіти очолив І.І. Огієнко, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. Намагаючись продовжити реалізацію раніш прийнятої програми розбудови національної університетської освіти, при МНО було створено "Нараду по негайних питаннях, зв'язаних з становищем російських університетів на Вкраїні". Пам'ятаючи про конструктивну діяльність Д.І. Багалія в роботі Комісії В.І. Вернадського, новий міністр запропонував харків'янину взяти участь у роботі наради і представляти у ній Міністерство освіти УНР. 18 січня 1919 р. товариш міністра освіти П.І. Холодний відкрив нараду. Крім Д.І. Багалія, тут зібралися Д.В. Антонович (представляв Українське наукове товариство), М. Страдомський (Міністерство фінансів), О.Ф. Михалевський (Державний контроль), Д. Левицький (Національний союз), Плечко (департамент вищої школи МНО УНР). На обговорення внесли питання: 1) виведення злочинних елементів зі складу професури, 2) доцільність збереження російськомовних університетів в Україні, 3) люстрація професури і 4) вироблення механізму виборів нових професорів після очікуваного розпуску професорських корпорацій російськомовних університетів.

Всупереч вимогам ліквідувати університет св.Володимира, які прозвучали від Д.В. Антоновича і Д. Левицького, Д.І. Багалій висловив протилежну точку зору: "Треба йти шляхом державного будівництва, на зразок Європи, – наголосив він. – Не можна руба вирішувати таке складне питання. Його треба розбити на два і можна вирішувати окремо. Питання грошове (заборгованість держави із виплатою утримання за 1918 р. – *Авт.*) негайне. Його треба зараз таки вирішити, тому що перед нами обрахунок за минулий 1918 рік. Статут університету існує, ректор і всі інші виконували свої обов'язки, тому мають право на удержування"[40].

Застерігаючи від помилок минулого, коли україномовні дисципліни зобов'язували викладати двома мовами – українською і російською і з того нічого не вийшло, наприклад, у Харківському університеті, він запропонував присутнім "розшукати такий шлях, аби зберегти всі культурні сили і дати їм спроможність працювати"[41].

Зрозумівши, що опоненти не мають наміру шукати компромісу в центральному питанні, винесеному на засідання наради, Д.І. Багалій на наступне засідання не прибув. Робота наради зайшла в тупик через радикальність вимог представників опозиційних кіл. Тому вже 24 січня 1919 р. І.І. Огієнко своїм наказом створив "Комісію в справах щодо вищих шкіл і наукових інституцій", назва якої перегукувалася з тією структурою, яку у свій час очолював В.І. Вернадський. Нову комісію очолив П.І. Холодний, його заступником призначено Д.І. Багалія. Членами комісії стали: В.І. Вернадський, А.Ю. Кримський, М.С. Грушевський, Ф.П. Сушицький, І.М. Ганицький, Г.Г. Павлуцький, О.В. Корчак-Чепурківський, В.В. Дуб'янський, Д.А. Граве, Б.О. Кістяківський, І.А. Фещенко-Чопівський, О.Ф. Музиченко і Г. Нарбут[42], фактично, найбільш видні представники науково-освітньої еліти України. Наступного дня Комісія провела перше засідання, на якому ухвалила рішення затребувати від колишніх комісій П.І. Холодного (діяла у березні – квітні 1918 р.) і В.І. Вернадського нагромаджені матеріли "для встановлення тісного зв'язку між діяльністю сучасної Комісії і попередніх"[43]. На початку лютого 1919 р. І.І. Огієнко, який разом з урядом опинився у Вінниці, телеграфував В.В. Дуб'янському, що продовжував з деякими працівниками департаменту вищої школи трудитися у Києві: "Наказую Вам планомірно й невпинно проводити працю Комісії по вищих школах і негайно виготовити статут університетів на Вкраїні та законопроект про Полтавський державний університет"[44]. Однак доручення міністра виконати не вдалося. Столиця до кінця серпня

1919 р. перебувала під контролем більшовиків, які проводили зовсім іншу політику в галузі вищої школи. Інституції УНР перестали функціонувати, у різні напрямки розійшлися їхні працівники. Залишився без міністерських доручень і Д.І. Багалій. Разом з А.Ю. Кримським він опікувався УАН, йшов задля цього на контакти з радянською владою.

Влітку Дмитро Іванович здійснив археографічну мандрівку по Київщині і Полтавщині. 2 липня 1919 р. розпорядженням комісара Київського університету Д.І. Багалія затверджено позаштатним викладачем кафедри історії України українського відділу (колишній КДУУ, злитий з університетом св.Володимира) названого закладу[45]. У "Пам'ятній записці про Київський Український Державний Університет", складеній керівництвом закладу у вересні 1919 р., коли стало відомо про відмову денікінського уряду фінансувати українські офіційні інституції, зокрема зазначалося, що "Д.І. Багалій, колишній ректор і професор Харківського університету, є професором Київського Державного Українського Університету"[46]. Насправді, Дмитро Іванович був прийнятий у штат закладу, але не прочитав у ньому жодної лекції, хоча, за сприятливих державно-політичних умов, міг реально обійняти київську кафедру і принести значну користь вогнищу національної освіти, науки і культури.

7 вересня 1919 р. спільні збори Академії наук задовольнили прохання Д.І. Багалія про відрядження до Харкова терміном на один місяць для роботи в архіві[47]. Після від'їзду його життєві дороги більше до Києва не пролягали.

Таким чином, Д.І. Багалій, відомий український історик, громадський і політичний діяч, який зробив важливий внесок в українське відродження 1917 – 1920 рр., залишив помітний слід зокрема у творенні національної університетської освіти в Україні. Він був серед тих, хто в числі перших започаткував виклади лекцій українською мовою. Виділявся працьовитістю і виваженістю в роботі комісії із заснування вищих шкіл і наукових інституцій, наради з питань долі російських університетів в Україні. До заслуг слід віднести захист прав щойно затверджених, у т.ч. за його участю, українських університетів, поміркований підхід до визначення долі російськомовних університетських закладів, обстоювання української культури, дійову підтримку Полтавського українського історико-філологічного факультету.

---

[1] Див.: Бойко Д.І. Багалій Дмитро Іванович // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 1969. – С. 97–98; Сарбей В.Г., Кравченко В.В. Академік АН УРСР Д.І.Багалій // Укр. іст. журн. – 1982. – № 11. – С. 154–158; Кравченко В.В. Д.И.Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – С. 97; Його ж. "Славних прадідів великих..." // Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харьков, 1990. – С. 6–12 та ін.

[2] Бортник Л.А., Добрунова Л.Е. Д.І.Багалій та харківське товариство "Просвіта" у 1917 р. // Багаліївські читання в НУА. – Харків, 1999. – С. 81–83.

[3] [Кравченко В.В.] Д.І.Багалій в світлі і тіні своєї "Автобіографії" // Д.І.Багалій. Вибрані праці. У шести томах. – Т. 1. – Харків, 1999. – С. 22.

[4] Оглоблин О. Багалій Дмитро // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / Гол.ред. В.Кубійович. – Т. 1 / Перевид. в Укр. – Львів, 1993. – С. 80; Кравченко В. Багалій Дмитро Іванович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – Вип. І (XIX–1932-ті рр.) – К., 1999, – С. 22 – 26; Посохов С. Багалій Дмитро Іванович // Довідник з історії України. Вид. 2-е, доопр. і доп. – К., 2001. – С. 44; Комаренко Т. Багалій Дмитро Іванович // Українські історики XX століття: Бібліографічний довідник. Серія "Українські історики". – Вип. 2. – Ч.1. – Київ-Львів, 2003. – С. 11–13; Герасименко Н.О. Багалій Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 159–161 та ін.

[5] Кравченко В.В., Багалей Д.И.: Научная и общественно-политическая деятельность. – С.13–17.

[6] Комаренко Т. Вказ. праця. – С. 12.

[7] Герасименко Н.О. Вказ. праця. – С. 159.

[8] Кравченко В.В. Д.И. Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. – С. 25–26.

[9] Див.: Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – Киев, 1914. – С. 73, 439.

[10] Кравченко В.И. Д.И. Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. – С. 27.

[11] Там само. – С. 28,29.

[12] Там само. – С.29; Герасименко Н.О. Вказ. праця. – С. 159.

[13] Сорочан Н. Харківське товариство "Просвіта" і відродження української школи за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Науковий вісник Харківського державного університету: Збірник наукових праць: Історичні науки. – Вип. 1. – Харків, 1998. – С. 113.

[14] Там само. – С. 114.

[15] Державний архів міста Києва (ДАМК). – Ф. Р.936. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 9.

[16] Там само. – Арк. 55 зв.

[17] ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 – 1920: Матеріали, документи, спогади. У трьох книгах. – Кн. 2. – К., 2001. – С. 450.

[18] Там само. – С. 453.

[19] Там само. – С. 454–455.

[20] Там само. – С. 467–471.

[21] Відродження: Щоденна безпартійна демократична газета. – Київ. – 1918. – 10 липня (27 червня). – Ч. 64. – С. 2.

[22] ALMA MATER... – Кн. 2. – С. 459.

[23] Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 93 зв.

[24] ALMA MATER... – Кн. 2. – С. 461.

[25] Відродження. – 1918. – 26 (13) липня. – Ч. 96. – С. 3.

[26] ALMA MATER... – Кн.2. – С. 462.

[27] Там само. – С. 464.

[28] Там само. – С. 494–495. (Підр.авт.)

[29] Там само. – С. 495.

[30] Там само. – С. 465.

[31] Там само. – С. 467.

[32] Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918 – 1998. – К., 2000. – С. 80.

[33] Там само. – С. 83.

[34] Відродження. – 1918. – 6 жовтня (23 вересня). – Ч. 153. – С.4.

[35] Волинська газета. – 1918. – 28 вересня (1 жовтня). – № 30. – С. 3.

[36] Відродження. – 1918. – 18 (5 жовтня). – Ч.162. – С. 7.

[37] Щербаківський В. Український університет в Полтаві. – Полтава, 1994. – С. 11.

[38] Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX – XX століть: Навчальний посібник. – К., 1988. – С. 124–125.

[39] Кравченко В.В. Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії". – С. 23.

[40] ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 5.

[41] Там само. – Арк. 6.

[42] Там само. – Арк.15 – 15 зв.

[43] Там само. – Арк. 17.

[44] Там само. –Арк. 20.

[45] ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.2. – Спр.24. – Арк. 32 зв.

[46] Там само. – Спр.6. – Арк. 144.

[47] Кравченко В.В. Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії". – С. 26.